

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство

„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Факултет „Изобразителни изкуства“

Катедра „Изящни изкуства“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за придобиване на образователна и научна степен „Доктор“

на Саркис Гаро Нерсесян

на тема:

„МОНУМЕНТАЛЕН СКУЛПТУРЕН РЕЛЕФ

В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА ОТ

60^{-ТЕ} ДО 80^{-ТЕ} ГОДИНИ НА 20^{-ТИ} ВЕК“

Професионално направление 8.2. Изобразително изкуство
Докторска програма „Приложни, изящни изкуства и дизайн“

Научен ръководител: Доц. Свилен Костадинов

Пловдив, 2026 год.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от катедра "Изящни изкуства" към факултет "Изобразителни изкуства" на Академията за музикално, танцово и изобразително изкуство – Пловдив.

Дисертационният труд съдържа 203 страници, като се състои от увод, три глави, включително изводи и препоръки, заключение, научни приноси и библиография. По темата са използвани 87 литературни източника.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на от часа в зала на Академията за музикално, танцово и изобразително изкуство – Пловдив.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в Библиотеката на АМТИИ.

СЪДЪРЖАНИЕ

Съдържание	1
Увод	3
1. Първа глава	7
1.1. Дефиниции	7
1.1.1. Скулптура - скулптурен релеф – определение	7
1.1.2. Барелеф – нисък релеф	8
1.1.3. Орелеф – висок релеф	9
1.1.4. Контрарелеф - обратен релеф, определение	10
1.1.5. Монументална скулптура	11
1.2. Вид на материала	13
1.3. Инструменти	15
1.4. Пространство	16
1.5. Анализ на епохата	18
2. Втора глава	36
2.1. Цели на научното изследване	36
2.2. Типични монументални комплекси от периода 1945 -1956 г.	36
2.2.1. Паметник на съветския войн - костница на загиналите в Отечествена война, гр. София	37
2.2.2. Паметникът на Съветската армия в гр. Стара Загора	40
2.2.3. Паметникът на Съветската армия в гр. Шумен	44
2.2.4. 1949г. - "Паметник на съветския войн“ , гр. Сливен, автор Васил Радославов ..	47
2.3. Критерии за анализ на монументалния скулптурен релеф от камък от периода на 60-те до 80-те години.	53
2.4. Монументални скулптурни композиции от релеф от периода на 60-те до 80-те години на 20-ти век	54
3. Трета глава	56
3.1. Монументални скулптурни композиции от камък от 1959 до 1970 г.	57

3.1.1. 1959 г. - Пантеонът във Варна – „Паметник на загиналите борци против фашизма и капитализма от град Варна и Варненски окръг в периода 1923-1944г.”	57
3.1.2 1963 г. - Мемориален комплекс – пантеон – „Паметникът на Съпротивата“ – гр. Видин, автори Христо Симеонов, Методи Измирлиев и Иван Петров	72
3.1.3. 1964 г., Мемориалният комплекс в гр. Шумен – „Паметник на свободата”, автор Любомир Далчев	85
3.2. Монументални скулптурни композиции от камък от 1970 до 1980 г.	93
3.2.1. 1974г. Релефи на патриотична тематика, библиотека „Иван Вазов” – гр. Пловдив, автор Стойо Тодоров	93
3.2.2. 1976г. „Трите поколения”, гр. Перушица, творчески колектив – Любомир Далчев, Анна Далчева	114
3.2.3. 1976г.Национален мемориален комплекс „Априлци”, гр. Панагюрище, В. Минеков, С. Крумов, Димитър Даскалов – автор на кръглата скулптура в композицията, 1976г.д.	137
3.2.4. 1976г. - Скулптурна композиция „Априлци“, гр. Дряново, автор Илия Илиев	149
3.2.5. 1976г. - Мемориален парк "Априлци", гр. Брацигово, автор Благой Илиев	154
3.2.6. 1977 г. Релефни пана посветени на боевете при връх Шипка – Св. Никола, автор проф. Любен Димитров	162
3.3. Монументални скулптурни композиции от камък от 1980 до 1989 г.	174
3.3.1. 1982г. Паметник костница на Ботевите четници	174
3.3.2. 1986г. Мемориален комплекс „Христо Ботев”, гр. Калофер, автор Димитър Даскалов	179
Заклучение	189
Приноси моменти на дисертационния труд	195
Използвана литература	197

СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Дисертационният труд е изграден като последователен изследователски „маршрут“: първо се уточнява какво точно означава „релеф“ и какви са материално-техническите и пространствени предпоставки на камъка (Глава първа), след това се формулират целите, хипотезите и аналитичните критерии, чрез които ще се прави проверка (Глава втора), и едва тогава се преминава към емпиричния корпус, подреден хронологично, където критериите се прилагат към конкретни обекти и се извеждат тенденции (Глава трета). Финалът (Заклучение) синтезира резултатите и показва как емпиричните наблюдения доказват основната теза.

Съдържателно трудът включва: Увод, три глави, Заклучение, Приносни моменти, Използвана литература.

УВОД

Дисертационният труд разглежда монументалния скулптурен релеф от камък като специфичен художествен феномен на социалистическия период в България, реализиран преимуществено в публични пространства – площи, паркове, мемориални зони, фасади на обществени сгради и ансамбли архитектурно-скулптурни композиции. Темата е актуална, защото този тип релеф функционира едновременно като естетически обект, като носител на мемориална функция (увековечаване на исторически личности и събития) и като инструмент на идеологическа комуникация, чрез който публичната среда се превръща в пространство на визуално възпитание, колективна идентификация и „официална“ историческа памет.

Акцентът е върху периода от 60-те до 80-те години на XX век (в рамките на 1956–1989), когато монументалният релеф от камък се използва масово в мемориални комплекси и архитектурно-скулптурни ансамбли и постепенно формира устойчив визуален език, разпознаваем в национален мащаб. Този език се проявява в типови композиционни решения, в специфични пластични похвати и в тематична ориентация към ключови за националната идентичност сюжети (история, културна памет, героични събития).

Изследването е актуално поради следните научни и обществено-културни основания:

• Необходимост от систематизация и анализ на значимо количество от каменни релефи в публична среда

В публичните пространства на България съществува мащабен обем от монументални каменни релефи, които оформят визуалната среда на цели градове и региони и влияят върху начина, по който обществото възприема историческите разкази и символни фигури. Въпреки присъствието им „на видимо място“, тези произведения често остават недостатъчно систематизирани, а описването им е разпръснато (по отделни публикации, локални сведения или фрагментарни изследвания). Настоящият труд е актуален именно защото предлага хронологично подреден и аналитично описано количество, като за всеки обект се изясняват местоположение, ансамблова среда, тематична насоченост и особености на пластичния език.

Актуалността тук има и практически аспект: произведенията са част от културната среда „тук и сега“ и участват в съвременни дебати за опазване, интерпретация и историческа оценка на художественото наследство от социалистическия период. Систематизирането на обема е предпоставка за по-точни бъдещи оценки – художествени, културологични и наследствено-опазващи.

• Нужда от прецизно разграничаване между силната съветизация (1945–1956) и последващите етапи (1956–1989)

Темата е актуална и поради необходимостта от прецизно периодизиране и разграничаване на различните етапи на социалистическото изкуство. Периодът 1945–1956 е охарактеризиран като етап на силна нормативност и съветизация, при който социалистическият реализъм задава строг художествен канон, а публичните монументи често съдържат директни политически маркери и символи.

След 1956 г. (до 1989 г.) се наблюдават процеси на стилова трансформация, постепенна промяна на тематичните приоритети и формиране на относителна естетическа автономия. В този смисъл дисертационният труд е актуален, защото отказва обобщаващото разглеждане на „социалистическия период“ като еднороден и предлага критериален подход, който прави възможно да се проследи кога и как се редуцира съветската

символика, как се променят натурализмът и реквизитът и как се усилва национално ориентираната тематика – особено видимо през 70-те години.

Това разграничаване има научна стойност, защото позволява да се „видят“ не само идеологическите зависимости, но и вътрешните художествени процеси: развитие на авторски почерк, усложняване на композиционни схеми и нов тип символизация, която не разчита на директни политически знаци, а на културно-исторически внушения и пластична метафоричност.

• **Значимостта на камъка като материал: символика, технология и монументално въздействие**

Актуалността на изследването произтича и от избора да се анализира релефът специално като каменна пластика, а не като обща категория монументално изкуство. Камъкът е материал с трайна символика – устойчивост, тържественост, „вечност“ – и поради това е предпочитан в мемориални контексти, където произведението трябва да фиксира историческа памет в дългосрочен план.

Същевременно камъкът има конкретни технически и пластични предпоставки, които предопределят художествения резултат: степен на обобщение, дълбочина на релефа, обработка на повърхността, работа със светлина и сянка, както и възможности/ограничения за детайлност. Поради това анализът на каменния релеф не може да бъде заменен от общи разсъждения за монументална скулптура – материалът е активен фактор, който участва в изграждането на стила и в „уеднаквяването“ на определени формални характеристики през периода.

Актуалността на дисертационния труд се определя от съчетанието между: (1) необходимостта от систематизиране на видимо присъстващ, но недостатъчно анализиран обем; (2) научната необходимост от разграничаване на етапите в социалистическото монументално изкуство чрез критерии, а не чрез общи оценки; и (3) спецификата на камъка като материал, който едновременно носи символна тежест и задава пластични условия за монументално въздействие.

Цел на изследването

Основната цел на дисертационния труд е да насочи научното внимание към специфичната стилистична и формална уеднаквеност на значим обем монументални скулптурни релефи от камък, създадени в България през 60-те–80-те години на XX век (в рамките на 1956–

1989), и да изясни причините, механизмите и условията, които пораждат и поддържат тази уеднаквеност.

В контекста на цялостното развитие на монументалната скулптура през социализма целта се конкретизира в няколко взаимосвързани направления:

- да се разкрие как уеднаквяването се проявява на равнище композиция, мащаб, пластичен ритъм и моделировка;
- да се установи дали това уеднаквяване е резултат предимно от идеологически и институционални регулации, или се дължи и на материално-технически и художествени закономерности (свързани с камъка, инструментариума и ансамбловата среда);
- да се покаже как в рамките на обща публична и мемориална функция релефът развива национално разпознаваем визуален език, особено през 70-те години, когато се активизира тематиката на българската история и културна памет.

По този начин целта не е само да се опише художествено явление, а да се предложи обяснителен модел: как взаимодействието между държавна политика, художествена традиция, материал и пространство формира устойчиви параметри на монументалния каменен релеф.

ОСНОВНИ ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1. Анализ на художествените, социалните и идеологическите фактори

Първата задача е да се анализират факторите, които определят създаването на монументалните релефи:

- художествени (жанрови особености на релефа, авторски практики, естетически тенденции);
- социални (обществена функция на паметника, модели на публична памет, юбилейни поводи и културни политики);
- идеологически (държавни приоритети, регламентации, символна система и публична реторика).

Целта е да се изясни как тези фактори не действат отделно, а в взаимна обусловеност, която оформя канона на публичното монументално изкуство през социализма.

2. Систематизация на характерните черти и извеждане на тенденции във формообразуването

Втората задача е да се систематизират устойчивите характеристики на разглежданите релефи и да се изведат тенденции във формообразуването, като се наблюдават:

- степен на обемност (барелеф/орелеф), дълбочина и пластичен ритъм;
- композиционни схеми (многофигурни сцени, фризови структури, симетрии/оси);
- обработка на повърхността и работа със светлина и сянка, обусловени от камъка;
- типове фигуративност (натурализъм спрямо стилизация/обобщение).

Тази систематизация позволява да се опише уеднаквеността като формален резултат, а не като общо впечатление.

3. Проследяване на промяната в пластичния език спрямо предходните десетилетия

Третата задача е да се проследят промените в пластичния език и изказа в сравнение с предходните десетилетия, като особено внимание се отделя на разграничението между:

- периода **1945–1956** (силна съветизация и нормативен социалистически реализъм) и
- периода **1956–1989**, когато се наблюдават стилови трансформации и относителна естетическа автономия.

Тук задачата е аналитично да се покаже „в какво точно“ се изразява промяната: редукция на реквизит, трансформация на натурализма, промяна в символиката, усилване на национални теми и по-обобщен пластичен изказ.

4. Формулиране на обобщения за идейната и визуалната роля на релефа в публичното пространство

Четвъртата задача е да се формулират обобщения относно ролята на релефа като медиатор между история и съвременност, между държавна политика и естетическа форма. Релефът се разглежда като:

- инструмент на мемориализацията (публично фиксиране на исторически събития);
- носител на визуална идеология (чрез образи, жестове, композиционни акценти);

- елемент на ансамблова среда, който организира възприемането на мястото и насочва прочита на „паметта“ (парк, площад, фасада, мемориален комплекс).
Тази задача позволява да се покаже, че монументалният релеф не е само художествен продукт, а активен участник във формирането на публичната култура.

5. Проверка на изследователските хипотези чрез критерии и съпоставителен подход (1945–1956 / 1956–1989)

Петата задача е да се проверят изследователските хипотези чрез ясно формулирани критерии за анализ и съпоставка. Съпоставителният подход използва:

- степен на анатомична достоверност и стилизация;
- степен на детайлизираност на атрибутите и реквизита;
- наличие/отсъствие на съветска символика и надписи;
- ниво на идеологическа „еднозначност“ спрямо художествена интерпретация и обобщение.

Чрез този инструментариум задачата не просто „сравнява периоди“, а доказва тенденция: от нормативност и символна маркираност към по-обобщен, национално ориентиран пластичен език, особено отчетлив през 70-те години.

Обект и предмет на изследването

Обект на изследването е монументалната скулптура в България през социалистическия период, разгледана като художествена практика, която се формира и функционира в пряка връзка с културно-политическите процеси на епохата. В този обхват релефът се разбира като специфичен жанр на монументалната пластика, който участва в изграждането на публична памет и визуална идентичност на места с обществено значение. Емпиричният фокус е насочен към каменния релеф като материално и стилово отличима форма на монументалност, която едновременно носи символика на трайност и задава конкретни пластични и технологични предпоставки за художествено въздействие.

Предмет на изследването са монументалните релефи от камък, ситуирани в публични пространства с широк достъп (градски центрове, паркове, мемориални зони, фасади на обществени сгради и ансамблови пространства), най-често като част от мемориално-скулптурни и монументално-архитектурни комплекси. Предметът обхваща релефа не като

автономно произведение, а като пластичен компонент, който е интегриран в архитектурна или ансамблова структура и функционира като ключов носител на внушение — чрез композиционна организация, фигуративен език, символни акценти и взаимодействие със средата (позиция, мащаб, светлина, дистанция на възприемане). В този смисъл предметът включва както художествените характеристики на релефа (стилистика, степен на обобщение и натурализъм, пластична динамика), така и неговите функции в публичното пространство — мемориална, представителна и идеологическа, реализирани чрез визуален разказ и устойчиви образи на историческа памет.

Използвани методи

Изследването е изградено като **теоретико-аналитична и сравнителна разработка**, която комбинира историко-художествен подход, формално-стилистичен анализ и систематизация на емпиричен материал. Методологическата рамка е организирана така, че да осигури последователен преход от контекст и теория към проверими наблюдения върху конкретни произведения и към обобщения за динамиката на жанра в периода 1956–1989 г.

1. Литературен обзор и систематизация на научни и критически позиции

Първият методологически пласт включва обзор на научни и критически текстове за развитието на българската монументална скулптура и за специфичните характеристики на социалистическия период. Този обзор има две функции: (а) да изясни понятията и рамките, чрез които релефът се анализира като жанр (видове релеф, монументалност, синтез с архитектурата), и (б) да ситуира изследването в съществуващите интерпретации за съветизацията, социалистическия реализъм и последващите процеси на стилова трансформация.

2. Емпирично документиране и описателен анализ на представителни произведения

Вторият пласт е емпиричен: включва подбор, документиране и описване на произведенията като материална и пространствена реалност. За всеки обект се систематизират основни параметри: локализация, ансамблова среда, материал и техника, тематична насоченост, композиционна организация и контекст на възприемане. Описателният анализ е насочен не само към „какво“ изобразява релефът, а и към „как“ е конструирано внушението чрез обем, ритъм на повърхността, отношения фигура–фон и връзка с архитектурата. Този метод позволява да се изгради сравним обем и да се избегне фрагментарност при разглеждането на обекти от различни региони.

3. Критериален анализ и съпоставителен подход между два периода (1945–1956 и 1956–1989)

Централен методологически инструмент в труда е критериалната съпоставка. Тя е основана на извеждане на критерии от „контрастния“ период 1945–1956 (етап на силна съветизация), които се използват за проверка на промени и тенденции в периода 1956–1989. Критериите са насочени към пластичния език и идеологическата маркираност: степен на натурализъм/анатомична достоверност спрямо стилизация и обобщение; роля и количество на реквизит и атрибути; наличие/отсъствие на съветска символика и надписи; степен на идеологическа обвързаност и начинът, по който тя се визуализира. Чрез този подход се избягват общи оценъчни твърдения и се осигурява проверимост на заключенията относно преодоляването или запазването на съветския модел.

4. Хронологично структуриране на емпиричния материал в подпериоди и проследяване на динамиката

Материалът е организиран хронологично в три подпериода (1956/1959–1970; 1970–1980; 1980–1989), като целта е да се проследи не само наличието на промяна, а и нейната динамика във времето - кога настъпва редукция на съветската символика, кога се усилва националната тематична доминанта и как се трансформира пластичният език (от описателен натурализъм към по-обобщени и символно концентрирани решения). Тази периодизация позволява да се изведат етапи: ранно преструктуриране (60-те), пик на национално ориентирания пластичен език (70-те) и консолидация на постигнатите решения (80-те).

След като са фиксирани границите и проблемът на изследването, следва логичната необходимост от понятийна и контекстна яснота: какво се разбира под релеф, какви разновидности има, как камъкът и техниката влияят върху пластичния изказ и как средата/архитектурата определят възприемането на монументалната творба.

ПЪРВА ГЛАВА

Първа глава е концептуалният „фундамент“ на дисертационния труд. Тя съчетава терминологично изясняване, материално-техническа конкретика и контекстуална интерпретация, за да превърне темата за монументалния каменен релеф от общо описание в структурирано изследване с проверими наблюдения. В рамките на тази глава релефът е разгледан като пластичен жанр, чиято специфика произтича от тройната зависимост: плоскост–обем, материал–техника и произведение–пространство. Именно тази зависимост обяснява защо в по-късните части на дисертацията анализът не се ограничава до „какво е изобразено“, а обхваща „как е изобразено“, „с какви средства“ и „защо точно така“ в публичната среда на социалистическата епоха.

1.1. Дефиниции: релефът като жанр между плоскостта и обема

1.1.1. „Скулптура – скулптурен релеф – определение“

Релефът е въведен като самостоятелна скулптурна форма, чиито образни качества зависят от степента на излизане на формата от плоскостта и от начина, по който светлината организира възприемането на обема. Тази постановка е ключова за целия труд, защото още тук се задава принципът, че релефът не е „илюстрация“ върху стена, а пластична структура, която работи със светлосенъчни контрасти, ритъм на повърхността и визуална дълбочина.

Теоретичното определение за релефа като пластика между плоскост и обем подготвя критериите за сравнение във Втора глава, защото позволява да се оценява степента на натурализъм/анатомична прецизност не само като „правилност на фигурата“, а като отношение към обема, детайла и сценичната дълбочина. При релефа натурализмът

обикновено се реализира чрез по-детайлно моделиране на тела и реквизит, докато стилизацията често се проявява чрез обобщение на масите, ритъм и условност.

1.1.2–1.1.4 разновидностите на релефа (барелеф, орелеф, контрарелеф) са въведени не като чиста терминология, а като различни режими на пластичен изказ:

- **барелефът** предполага по-плътка пластика, по-близка до „рисуване“ в материал, при което четимостта се постига чрез минимални излизания и внимателно управление на контурите;
- **орелефът** допуска значителна обемност и драматургична дълбочина, често подходяща за многофигурни сцени и силно въздействащи композиции;
- **контрарелефът** променя логиката на четене на образа: вместо изпъкване – вдълбаване, а ролята на светлината става още по-решаваща, защото тя „изважда“ формата от отрицанието.

Това разграничаване е важно за методологията, защото позволява при съпоставките (1945–1956 спрямо 1956–1989) да се отчита дали въздействието идва от драматизация чрез обем (типично за по-натуралистични и идеологически „театрални“ сцени) или от обобщение и ритъм, което е по-характерно за по-късни решения, търсещи национална символика и естетическа автономия. На практика това подпомага и разграничаването на първия критерий (анатомична прецизност) от третия (символика), защото показва, че идеологическото внушение може да бъде „подсилвано“ и формално – чрез тип релеф и степен на обемност, не само чрез знаци и надписи.

1.1.5. Монументалната скулптура: образ, памет и публична функция

Подточката за монументалната скулптура разширява дефинициите към функция: монументалният релеф е разбран като елемент, който формира **публична памет** – той не просто „представя събитие“, а го превръща в устойчив образ, който структурира общественото възприятие за история, героизъм и ценности. Тук монументалността е обвързана с мащаб, публичност и институционална поръчка, а релефът е поставен в центъра на мемориални ансамбли, където е част от „наратив“ на мястото.

Тази постановка подготвя смисъла на критерия „детайлна разработка на реквизит“: в периода 1945–1956 реквизитът често служи за **еднозначно разчитане** на героя/сцената и за официална идеологическа идентификация. С други думи, монументалността като публична функция стимулира натуралистична яснота и „разказвателност“ чрез атрибути. В по-

късния период релефът може да запази мемориалната функция, но да промени езика: да редуцира реквизита и да постигне внушение чрез по-обобщена пластика и композиционен ритъм.

1.2. Камъкът като материал: технически ограничения и символна „легитимация“

1.2. „Вид на материала“ разглежда камъка като материал с двойна природа:

1. **техническа** – твърдост, структура, устойчивост, възможности/граница на обработка;
2. **символна** – трайност, тържественост и „вечност“, които са особено важни за монументалните творби с мемориална функция.

Оттук се извежда тезата, че изборът на камък в монументалната пластика не е случаен: камъкът „легитимира“ произведението като паметник и усилва институционалното послание, но едновременно принуждава автора към определен тип пластични решения: ясно четими силуети, контролирана дълбочина, стабилни обеми и прецизна повърхностна обработка.

Тук се намира едно от обясненията за „уеднаквяване“ на формални характеристики: самият материал стимулира сходни решения при различни автори и обекти. Камъкът по-трудно допуска дребна „живописност“, а изисква организиране на композицията чрез маси и ритъм. Затова във Втора глава критериите за сравнение (анатомична прецизност; детайлност на реквизита; символика) се превръщат в ефективен инструмент: камъкът прави видими именно тези три нива на различие – дали авторът търси натурализъм (повече детайл), идеологическа еднозначност (повече символи/надписи) или художествено обобщение (по-малко реквизит, по-условен език).

1.3. Инструментарниум и технология: от техниката към стила

1.3. „Инструменти“ в този раздел обработката на камъка се разглежда като процес, който пряко влияе върху стила. Систематизират се ръчни, електрически и пневматични инструменти, като акцентът е върху това, че изборът на инструмент не е чисто производствен, а художествен: той определя линията на прореза, характера на повърхността, възможността за детайл или за обобщена форма, степента на „мекота“ или „строгост“ на пластиката.

Инструментарниумът и технологията са скритият механизъм зад критерия „детайлна разработка на реквизит“. Детайлът не е само идейно решение, той е и технологично

възможен/целесъобразен в камъка. Следователно, когато Втора глава използва реквизита като критерий за ранния период, това може да се чете и като доказателство за целенасочено търсена натуралистична иконографска яснота, при която вложеният труд и техника служат на идеологическа комуникация. В по-късния период редуцирането на детайла може да се интерпретира и като съзнателен избор за обобщение, а не като техническа невъзможност.

1.4. Пространство: релефът между архитектурата и зрителя

Раздел 1.4. „Пространство“ защитава тезата, че монументалният релеф съществува в режим на архитектурно-пластичен синтез. Изведени са концепции, според които релефът може да бъде:

- декоративно „наложен“ върху фасада/стена, или
- органично интегриран в архитектурната структура и замисъл, така че да формира единен ансамбъл.

Освен архитектурната рамка, главата обсъжда и режима на гледане: разстояние, перспектива, движение на зрителя, естествена светлина и сезонност – фактори, които определят дали релефът ще бъде „четим“ и въздействащ. Това е особено важно за мемориални комплекси, където пътят на посетителя и организацията на пространството често са част от замисъла.

Когато във Втора глава се анализират образци от 1945–1956 и се формулират критерии, пространствената перспектива е съществена за третия критерий – символика. Символите (звезди, сърп и чук, надписи) са ефективни само ако са видими и четими от определена дистанция и позиция. Следователно, пространствената логика подкрепя тезата, че ранните монументи често търсят максимална еднозначност – чрез символи, силуети и реквизит, съобразени със зрителя. В по-късните периоди, когато символиката се редуцира или изчезва, пространството започва да „работи“ повече чрез композиционна организация, ритъм и внушение, а не чрез знаци.

1.5. Анализ на епохата: културно-политическата рамка като обяснение на формата

В 1.5. „Анализ на епохата“ се поставя фундаменталната идея, че монументалният релеф в социалистическа България е продукт на културна политика, публични поръчки и идеологически модели. Обобщава се ролята на ранния следвоенен период (1945–1956) като етап на силна съветизация и нормативност (социалистически реализъм, героичен патос, революционни сюжети), което създава „контрастната рамка“ за следващите десетилетия.

Този контекст дава смисъл на трите критерия, формулирани във Втора глава:

- **анатомична прецизност** – като част от реалистичния канон и стремежа към убедителен героичен образ;
- **детайлен реквизит** – като средство за еднозначно разчитане и идеологическа „верификация“ на сцената;
- **съветска символика** – като директна визуална маркировка на власт, ценности и политическа принадлежност.

По този начин Първа глава не само описва епохата, а подготвя аналитичната логика: ако ранният период е силно нормативен и символно маркиран, то сравнението с 60–80-те години може да покаже дали има редукция на символиката, промяна в детайла и трансформация на пластичния език – т.е. дали е налице процес на национално ориентирано естетическо преосмисляне.

Обобщение на функцията на Първа глава в композицията на труда

В обобщение, Първа глава изпълнява три задачи, които директно обслужват методологията на Втора глава и анализа в Трета глава:

1. стандартизира терминологията (релеф, видове релеф, монументалност);
2. показва как материалът и технологията влияят върху формата и детайла;
3. формулира пространствен и културно-политически контекст, който обяснява защо дадени формални решения са не само естетически, но и функционално-идеологически.

ВТОРА ГЛАВА

Втора глава има ключова роля за цялостната логика на дисертационния труд, тъй като изпълнява функцията на методологически център: тук се формулират целите, хипотезите и задачите на изследването, изгражда се съпоставителната база чрез анализ на емблематични комплекси от периода 1945–1956 г. (етап на силна съветизация), и се извеждат аналитични критерии, които по-късно се прилагат системно към подбрания корпус от монументални релефи от камък (1956–1989, с фокус 60–80-те години).

2.1. Цели на научното изследване: обхват, хипотези и задачи

Раздел 2.1 уточнява времевия обхват и тематичния фокус: изследването е посветено на монументалния скулптурен релеф от камък, създаван между 1956 и 1989 г., като аналитичният акцент пада върху развитието му в контекста на културно-политическите процеси през 60–80-те години на XX век. Целта е да бъдат проверени две основни хипотези, формулирани на базата на литературния обзор от Първа глава.

Хипотеза 1 предполага, че монументалният релеф от камък през 60–80-те години се е откъснал от съветската естетика и политическо влияние, като е утвърдил национален облик – не само тематично, но и на ниво пластичен език и композиционна логика.

Хипотеза 2 предполага, че в сравнение с периода 1945–1956 г., през 60–80-те години монументалният релеф от камък е повлиян от съветското изкуство и идеологическа доктрина.

За да бъдат хипотезите проверими, разделът формулира и основни задачи, които ясно показват прехода от теория към метод и от метод към емпирика:

1. анализ на монументални комплекси от 1945–1956 г. с цел идентифициране на характерни черти на съветското естетическо и идеологическо влияние;
2. формулиране на критерии за оценка на релефите от периода 1956–1989 г.;
3. приложение на тези критерии при представянето и анализа на типични произведения от 60–80-те години.

Така 2.1 не е само програмен текст, а задава аналитичната траектория на дисертацията: първо се изгражда „контрастен модел“ (1945–1956), след това се извежда инструмент за измерване (критерии), а накрая се прилага инструментът към реални обекти от следващите десетилетия, за да се установи степента на приемственост или трансформация.

2.2. Типични монументални комплекси от периода 1945 - 1956 г.: емпирична база за „контрастния модел“

Раздел 2.2 изгражда емпиричната основа за съпоставка чрез четири емблематични монументални комплекса, характерни за периода на съветизация на художествената сцена в България. В дисертацията те са избрани като представителни именно защото концентрират типични белези на съветизирания канон и на идеологическото въздействие в публичното пространство.

Посочените обекти са:

- Паметник на съветския воин – костница (изграден през 1952–1954 г. в София като монумент на възпоменание и идеологическа благодарност);
- Паметник на Съветската армия;
- Паметник на Съветската армия;
- Паметник на съветския воин.

Тези примери действат като „еталон“ на ранния социалистически монумент: те демонстрират как се конструира монументално внушение чрез доминантно разполагане в градската среда, чрез категоричен героичен патос и чрез системно използване на визуални и текстови маркери за идеологическа принадлежност.

Анализът на тези комплекси не е само описателен. Той има ясна методологическа цел: да се извлекат устойчиви формални и идеологически признаци, които после да могат да се

търсят (или да се установи отсъствието им) в релефите от 60–80-те години. Това позволява сравнението да бъде аргументирано и проверимо, а не интуитивно.

2.3. Критерии за анализ: превръщане на „наблюденията“ в инструмент за проверка на хипотезите

След анализа на ранните монументални комплекси Втора глава формулира три основни критерия, които стават методологическата рамка за по-нататъшното изследване. Тези критерии са изведени като типологични характеристики на периода 1945–1956 г. и са избрани така, че да улавят едновременно формално-пластично и идеологическо равнище.

1. **Анатомична прецизност и натурализъм** в изобразяването на човешката фигура, с отсъствие на стилизации, обобщения или деформации.
2. **Детайлизирано представяне на атрибути и реквизит**, които обозначават роля, статус и функция на персонажите и подпомагат еднозначното разчитане на сцената.
3. **Съветска символика и идеологически маркери** – сѐрп и чук, червени звезди, съветски униформи, символи и надписи, които имат функция на политическа легитимация и пропагандна еднозначност.

Трите критерия позволяват да се измери не само дали дадено произведение е „близо“ или „далеч“ от съветския модел, а **по какъв начин** се реализира тази близост:

- чрез фигуративна строгост и реалистичен канон (критерий 1);
- чрез повествователна конкретност, подсилена от оръжия, униформи, знаци, детайли (критерий 2);
- чрез директни политически символи и надписи (критерий 3).

По този начин Втора глава превръща историко-художествените наблюдения в операционализиран инструмент: именно това позволява в Трета глава да се проследи дали през 60–80-те години се наблюдава редуция на символиката, промяна в детайла и трансформация на пластичния език – т.е. дали хипотезите се потвърждават.

2.4. Подбор и периодизация на корпуса за Трета глава

Раздел 2.4 има ясно очертана функция: той „прехвърля“ методологическата рамка към конкретния корпус от произведения, които ще бъдат анализирани в следващата глава. Посочва се, че избраните паметници и релефни композиции са организирани в три последователни периода:

- 1959–1970 г.;

- 1970–1980 г.;
- 1980–1989 г.

С тази периодизация Втора глава предварително задава какво ще бъде търсено в анализа: проследяване на промяната на визуалния език и установяване доколко се запазва влиянието на съветския модел и какви нови пластични решения и идейни акценти се появяват в рамките на същия идеологически контекст, свързан с официалната културна политика на Българска комунистическа партия.

Периодизацията прави възможно да се установи не само „има ли промяна“, а кога и с каква динамика се проявява тя: дали трансформацията е постепенна; дали има „пик“ на естетическа автономия (в текста изрично се откроява 70-те години като силно изразено десетилетие); и дали в 80-те години се запазват тенденциите въпреки спад в интензивността на монументалното строителство.

В обобщение, Втора глава:

1. формулира изследователските хипотези и задачи (какво точно се проверява);
2. изгражда контрастен корпус от 1945–1956 г. (спрямо какво се сравнява);
3. извежда критерии (с какъв инструмент се сравнява);
4. задава периодизация и правила за прилагане на критериите към корпуса за Трета глава (как се организира доказването).

ТРЕТА ГЛАВА

Трета глава е същинската емпирична част на дисертационния труд – тук се реализира проверката на хипотезите, формулирани във Втора глава, чрез представяне и анализ на подбран корпус монументални скулптурни композиции от камък от периода 60–80-те години, разгледани в рамките на по-широкия времеви хоризонт 1956–1989 г. Главата започва с контекстуален преглед на държавната политика по отношение на мемориализацията и публичното изкуство: след 9 септември 1944 г. увековечаването на значими събития се превръща в приоритет, а изграждането на паметници е организирано в условията на силна институционална регламентация и идеологически контрол.

Методологически Трета глава прилага трите критерия, извлечени от анализа на периода 1945–1956 г. (анатомична прецизност/натурализъм; детайлизиран реквизит; съветска символика), за да се проследи степента на приемственост или трансформация в следващите десетилетия.

Структурно анализът е организиран хронологично в три подпериода, което позволява да се изведе динамика и да се „улови“ кога и как настъпва промяната във визуалния език: 1959–1970, 1970–1980, 1980–1989.

Подбраните обекти, разглеждани в главата, включват (по периоди):

- 1959 – Пантеонът във Варна; 1963 – Паметникът на Съпротивата; 1964 – Паметник на свободата;
- 1974 – релефните пана на Народна библиотека „Иван Вазов“; 1976 – „Трите поколения“ (Перушица), НМК „Априлци“ (Панагюрище), композиция „Априлци“ (Дряново), мемориален парк „Априлци“ (Брацигово); 1977 – релефни пана „Защитниците на Шипка“;
- 1982 – паметник-костница на Ботевите четници (Скравена); 1986 – Мемориален комплекс „Христо Ботев“.

3.1. Период 1959–1970: ранно реструктуриране и „баланс“ между идеология и национален контекст

Подпериодът 1959–1970 е представен чрез три ключови монументални комплекса в Варна, Видин и Шумен. Аналитичният акцент е върху това, че още в началото на 60-те години се наблюдава двойна тенденция: (1) запазване на основни идеологически опори на социалистическото изкуство и (2) отваряне към по-национално разпознаваеми пластични решения.

- При разглеждането на Пантеона (1959) се акцентира върху ситуирането в градската среда, композиционната организация и взаимодействието с пространството като част от монументалния ефект, както и върху авторския колектив, ръководен от Любомир Далчев, с участие на Петър Куцаров и др.
- При обектите във Видин (1963) и Шумен (1964) анализът проследява как чрез композиционна динамика, жест и пространствено разгръщане се изработва образът на героичното минало, съобразен с нуждите на колективната памет.

Приложение на критериите от Втора глава и резултати:

1. **Реквизитът и атрибутите са видимо редуцирани до необходимия минимум,** което подсилва внушението за „колективно“ и „общо“, вместо за описателно повествование, характерно за по-ранния канон.
2. **Съветската символика присъства,** но с мярка и основно в сцени, пряко свързани с освобождението и съюзничеството – т.е. тя е вписвана в национален контекст, вместо да доминира над него.

3. На равнище пластичен език се изтъква **отдалечаване от сталинисткия соцреализъм** и постепенен преход към по-свободна интерпретация на историческия разказ.

В заключителните изводи за подпериода се подчертава, че разгледаните паметници са ранни и ярки примери за идейно и формално преструктуриране на монументалната скулптура, което подготвя „скока“ към по-отчетлива национална ориентация през 70-те години.

3.2. Период 1970–1980: пик на национално ориентираната монументалност и естетическа еманципация

Подпериодът 1970–1980 е представен като най-интензивен и концептуално показателен за тезата на дисертацията. Корпусът включва произведения с патриотична и историко-културна тематика в Пловдив, Перушица, Панагюрище, Дряново, Брацигово и при връх Шипка. В обобщаващия анализ е подчертано, че центърът на вниманието постепенно се премества към ключови събития от българската история (Априлско въстание, Освобождение и др.), а пластичният език се развива от буквално възпроизвеждане към обобщения, стилизации и по-силна емоционална внушаемост.

Един от примерите е композицията от релефни пана пред библиотеката (1974), реализирани от Стойо Тодоров и интегрирани в архитектурния замисъл на сградата (арх. Мария Милева). Анализът показва релефа като носител на културна памет: композицията е симетрично разположена, изгражда пластично-пространствена „ос“ към входа и разгръща патриотичен наратив чрез фигури и сцени от българската културна и революционна история. Допълнително се уточнява вътрешната организация: двете пана включват множество сцени, структурирани ритмично чрез стилизирани архитектурни и природни мотиви, което осигурява едновременно композиционна четимост и наративна последователност.

Приложение на критериите от Втора глава и резултати:

1. Пластичният език демонстрира преход към **обобщение и стилизация**; психологическата характеристика на персонажите и емоционалното внушение започват да изместват чистата описателност.
2. Реквизитът е подчинен на темата и често редуциран – не като липса на „историчност“, а като търсена композиционна яснота и символна концентрация.

3. Ключово наблюдение за подпериода е **липсата на съветска символика** (звезди, сърпове, лозунги) в разгледаните произведения – факт, който се интерпретира като видим маркер за откъсване от догматичната съветска образност и движение към национална идентичност чрез възрожденска стилистика и исторически сюжети.

В тази част се откроява и кръгът от автори, чието творчество носи белезите на зряла професионална култура и търсене на художествен почерк в рамките на идеологически зададени функции: Анна Далчева, Величко Минев, Благой Илиев, Илия Илиев, Любен Димитров и др.

Обобщението за подпериода подчертава ролята му като посредник между миналото и настоящето: монументалната каменна скулптура от 70-те години превежда историческите наративи на езика на съвременното пластично мислене и бележи важен етап в естетическата еманципация на българската монументална скулптура.

3.3. Период 1980–1989: намаляване на новите реализации и устойчивост на изграден пластичен език

Подпериодът 1980–1989 е представен чрез два обекта: 1982 – паметник-костница на Ботевите четници (Скравена) и 1986 – мемориален комплекс „Христо Ботев“ в Калофер, чийто автор е Димитър Даскалов.

Тук акцентът е двоен: от една страна, в края на периода се отчита намаляване на броя на новоизградените релефни композиции, но от друга – се подчертава, че вече изработеният пластичен език (с опора във възрожденската дърворезба и архитектурната стилизация) се запазва трайно.

Приложение на критериите от Втора глава и резултати:

В рамката на дисертационната теза късният подпериод не е „отстъпление“, а **консолидация**: наблюдаваното през 70-те национално ориентирано формообразуване продължава да функционира като художествена норма, дори когато институционалният ресурс за нови монументи намалява.

Обобщение за Трета глава

В заключителните синтези, извлечени от приложението на критериите, се формулира общата траектория: след 1956 г. монументалната скулптура в България демонстрира

устойчива промяна едновременно тематично и формално, като постепенно се утвърждава подход, ориентиран към националната идентичност; символите на съветската власт отстъпват, а пластичната изразност, обобщението и психологическата характеристика усилват идейното въздействие. Пикът на тази трансформация е ситуиран в 70-те години (в контекст на юбилейни исторически поводи), докато през 80-те се наблюдава спад в новите реализации при запазване на изградената пластична традиция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Заключението обобщава резултатите от сравнителната оценка и формулира финалния извод на труда: на базата на емпиричния материал и приложените критерии се потвърждава основната теза, че българската монументална скулптура от камък от 60-те до 80-те години представлява етап на съществено преосмисляне и преодоляване на съветския модел, като се утвърждават национално ориентирани естетически и идейни параметри, тематично свързани с българската история, културна памет и героични събития.

ОСНОВНИ РЕЗУЛТАТИ

1. Потвърждение на ключовата изследователска теза (1956–1989)

На основата на критериален анализ, сравнителна рамка и широк емпиричен материал дисертационният труд аргументира, че монументалният скулптурен релеф от камък в България от 60-те до 80-те години представлява самостоятелен етап на развитие, при който се наблюдава съществено преодоляване на съветския художествен модел и постепенно формиране на национално ориентирани естетически параметри.

Това „преодоляване“ е доказано не като абстрактно твърдение, а чрез конкретни наблюдения в корпуса:

- **Тематична трансформация:** доминиращият фокус се измества към българската история, културна памет и героични национални събития (възрожденски и освободителни сюжети, Априлско въстание, емблематични личности и колективни образи на борбата).
- **Пластична трансформация:** установява се тенденция към по-свободен пластичен изказ, при който обобщението, ритъмът и композиционната организация започват да имат водещо значение, а „буквалният“ натурализъм и описателност отстъпват място на по-символни и стилизирани решения (особено изразени след 1970 г.).
- **Символна трансформация:** в ключови произведения от 70-те години се установява липса на съветска символика, което се интерпретира като силен визуален маркер за дистанциране от догматичната съветска образност и за утвърждаване на национална идентичност чрез собствена тематична и художествена система.

Така основната теза е потвърдена чрез взаимно допълващи се аргументи: промяна на „какво“ се изобразява (тема и памет), „как“ се изобразява (форма и стил) и „с какви знаци“ се маркира идеологическата принадлежност (символика и надписи).

2. Резултат от проверката на хипотезите

Проверката на двете основни хипотези е осъществена чрез сравнение между „контрастния модел“ на периода 1945–1956 и анализирания корпус от 1956–1989 (с фокус върху 60–80-те), като са приложени еднакви критерии за оценка.

- **Хипотеза 1** (откъсване от съветската естетика и утвърждаване на национален облик) **се потвърждава.**

Това се доказва чрез ясна тенденция към:

- тематично „национализиране“ на сюжета и символния център на композициите;
 - повишаване на художествената свобода (обобщение, стилизация, по-сложно пространствено мислене);
 - редукция или отсъствие на съветска знакова система, особено през 70-те години.
- **Хипотеза 2** (трайно и съществено влияние на съветския модел през 60–80-те години, въпреки трансформации) **не се потвърждава.**

Вместо устойчиво доминиране на съветския модел се установява нарастваща **естетическа автономия**, при която след определен момент (особено през 70-те) произведенията функционират в национална историко-културна перспектива и използват художествени средства, които не следват пряко канона на ранния соцреализъм.

Като резултат се очертава траектория: **ранна приемственост и баланс** (началото на 60-те) към **пик на естетическа еманципация и национална доминанта** (70-те) и **консолидация на постигнатия език** (80-те).

3. Изведени критерии за съпоставка между периодите 1945–1956 и 1956–1989

В дисертационния труд са изведени и приложени критерии, които позволяват операционализирано сравнение между двата периода, без анализът да остане само историко-описателен. Тези критерии включват:

- степен на анатомична достоверност и натурализъм срещу стилизация и обобщение;
- количество и функция на атрибути/реквизит (дали детайлът обслужва идеологическа еднозначност или е подчинен на символно-композиционна икономия);
- наличие, вид и видимост на съветска символика и надписи;
- степен на идеологическа обвързаност, разчитана чрез знаци, сцени и публична реторика;
- ниво на формална обобщеност и художествена интерпретация (пластичен ритъм, композиционна динамика, пространствено мислене).

Приложението на критериите позволява да се проследи преходът:

- от **нормативен социалистически реализъм** (силен натурализъм, реквизитна описателност, видима съветска символика) към
- **по-обобщен, стилизиран и национално насочен пластичен език** (редуциран реквизит, композиционна икономия, символна концентрация и отсъствие на съветска маркировка в ключовите примери след 1970 г.).

Важен резултат е, че критериите работят едновременно като средство за сравнение и като инструмент за обяснение: те показват **кои елементи точно** носят идеологическата „еднозначност“ и кои са маркери за естетическа автономия.

4. Корпус и типология на разгледаните произведения

Като съществен резултат дисертацията представя **хронологично структуриран корпус** от монументални каменни релефи от различни региони на България. За всеки обект са систематизирани сведения за:

- местоположение и контекст на публичното пространство;
- авторство (където е налично), време на създаване и вид ансамбъл;
- материално-технически характеристики и начин на изпълнение;
- тематична и символна насоченост;
- връзка с архитектурата и цялостната ансамблова среда.

Този корпус позволява да се аргументира, че релефът през разглеждания период функционира като доминиращ елемент в мемориално-скулптурните и монументално-архитектурните комплекси: той концентрира основното повествование и визуална памет, оформя „прочита“ на мястото и насочва възприятието към определен исторически разказ.

Едновременно с това анализът показва, че въпреки високата художествена значимост на релефа, в повечето примери не се достига до пълна еманципация от архитектурата: релефът остава структурно и композиционно свързан с фасада, стена, мемориална конструкция или ансамблово решение, като именно тази интеграция засилва монументалния ефект.

ПРИНОСИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Приносните моменти са пряко обвързани с целите и хипотезите и са представени в теоретико-методологически, аналитичен и приложен аспект.

I. Теоретико-методологически приноси

- Обосновано е допускането, че монументалният скулптурен релеф от камък (60–80-те) се дистанцира от каноните на съветския реализъм и се ориентира към формиране на национална художествена идентичност – както на пластично, така и на идейно ниво.
- Потвърдено е, че спрямо 1945–1956 г. зависимостта от съветската доктрина е пониска и се откриват по-свободни подходи към форма и съдържание.

II. Принос чрез систематизиране на съществуващи теоретични възгледи

- Анализирани и систематизирани са научни и критически позиции за развитието на българската монументална скулптура спрямо политическите, културните и социалните трансформации на епохата, с акцент върху връзката между културна политика и художествено производство.

III. Аналитични приноси

- Извършен е подробен анализ на избрани произведения от два разграничени периода (1945–1956 и 1956–1990), отчитащ пластични, символни и функционални характеристики и тяхната идеологическа натовареност в публичното пространство.
- Изведени са приложими критерии за съпоставка (анатомичност/стилизация; съветска символика; идеологическа обвързаност; формална обобщеност и интерпретация).
- Проведен е сравнителен анализ по подпериоди (1956–1970; 1970–1980; 1980–1989), доказващ динамиката на прехода от зависимост към естетическа автономия.

IV. Приложни приноси

- Представен е обобщен, документиран и хронологично подреден корпус от монументални релефи от различни региони на България, с изведена художествена и културно-историческа стойност.
- Разработката предлага методика за анализ и съпоставка на произведения чрез ясни критерии, приложими и към други периоди или медии, което създава основа за бъдещи изследвания.

Дисертационният труд предлага систематично и критериално изследване на монументалния скулптурен релеф от камък в България през 60-те–80-те години на XX век, като доказва тенденция към естетическа автономия и национално ориентирани художествени решения в рамките на социалистическия културен контекст. Създаденият корпус от анализирани произведения и предложената методика за съпоставка разширяват изследователската база за монументалното изкуство и подпомагат бъдещи интердисциплинарни и регионални анализи на публичното художествено наследство от периода.

**СПИСЪК НА НАУЧНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ
ТРУД НА САРКИС НЕРСЕСЯН**

1. **Нерсесян, Саркис Г.** (2023а). Възрожденският релеф и техническо-каменоделското изпълнение в монументалните скулптурни композиции през 70-те години на XX-ти век. В Тони Шекерджиева-Новак, Цветанка Коловска-Змеева, & Васил Колев (Ред.), Пролетни научни четения 2023: Сборник доклади (стр. 356–363). АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив.

2. **Нерсесян, С. Г. (2023b).** Пресъздаване на събития от българската история с цел – политическа пропаганда, при скулптурите от камък в мемориален комплекс – „Трите поколения”. В Т. Шекерджиева-Новак, Ц. Коловска-Змеева, & В. Колев (Ред.), *Пролетни научни четения 2023: Сборник доклади* (стр. 364–371). АМТГИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив.